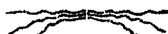
સ્વરાજ્ય લેખમાલા નં. ૧૩.

પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ

ધી હોમરૂલ લીગ

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, મુંબઈ.

કિંમત ૦—૦—૬; ૫૦ નકલની કીંમત રૂ. ૧—૦—૦

હોમ રૂલ લીગ

તમે ... શું કરી શકો?

હોમ રૂલ યાને સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો.

૨. હોમ રૂલ સંબંધી સાહિત્ય તમારા ગામના લોકોમાં વહેંચો, તમ બને તેટલું સાહિત્ય ખરીદ કરો, અને જો તમારામાં ... શક્તિ નહિ હોય, તો અમે તમને મફત મોકલીશું.

૩. બને ત્યારે હોમ રૂલ સંબંધી વાતો કરો, અને જો તે માટે ... મળે તો તક ઉભી કરો.

૪ તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને કેળવણી આપો કે જેથી કરીને તેઓ ત સાથે દેશને માટે ખુશીથી ભાગ આપવાને તૈયાર થાય.

૫. તમારા મિત્રોને એકઠા કરી, તેમની સાથે સ્વરાજ્ય સબંધી અનેક પ્રશ્નોવિષે ચર્ચા ચલાવો. તમારા નાના મંડળમાથી હોમ રૂલ લીગની શાખા ઉભી થશે.

૬. ન્યુ ઇન્ડિયા કે બીજા કોઈ સારા રાષ્ટ્રીય છાપાને માટે ઘરાક મેળવો.

૭. તમારા ગામ કે શેહેરની સ્થિતી ઉપર ધ્યાન આપો, તેમાં શું સુધાર કરવા જેવા છે, તથા થઈ શકે એમ છે, તેનો વિચાર કરી, કાઉન્સિલ કે બૉર્ડ ઉપરના તમારા પ્રતિનિધિને તે સબંધી સૂચના કરો.

૮. તમારા ગામની કૉંગ્રેસ કમિટિના સભાસદ થાઓ અને તેની સભામાં નિયમિત રીતે હાજર રહો.

૯. નૅશનલ કૉંગ્રેસની વાર્ષિક સભામાં હાજર રહેવાને માટે જરૂરની રકમ બચાવવાની કોશેશ કરો.

૧૦. હોમ રૂલ લીગના ફંડને માટે એક નાની રકમ પણ નિયમિત રી મોકલતા રહો.

૧૧. તમે બીજે ગામ જાઓ તો ત્યાંના હોમ રૂલ લીગની મુલાકાત લો. ને ત્યાં હોમ રૂલ લીગની શાખા નહિ હો તો તે સ્થાપવામાં મદદ કરો શાખા ઉભી કરવાની માટે ત્રણ સભાસદો બસ છે. તમારી સાં સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય લઈ જઈ વહેંચો.

ટુંકમાં.

હિન્દને માટે હોમ રૂલ એટલે સ્વરાજ્ય ...

... તમારાથી બને ...

પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ.

આપણા દેશની રાજદ્વારી ચળવળ અંગ્રેજી ભણેલા અને પાશ્ચાત્ય વિચારો અને ભાવનાઓમાં રસબસ થયેલાઓમાં જન્મ પામી છે, અને અત્યાર સુધી તેમનાથી જ પોષાઇ છે. એ ચળવળમાં અંગ્રેજી ભાષાથી બીનવાકેફ પરંતુ માતૃભાષાદ્વારા વ્યવહારૂ શિક્ષણ પામેલો પ્રજાનો મોટો ભાગ અત્યાર સુધી જોડાયલો નહોતો અને તે માટે તો એ ચળવળનાં નેતાઓ જ દોષિત છે. કારણ કે અંગ્રેજી નહી પણ દેશી ભાષા જ લખી વાંચી જાણનારાઓના દેશાભિમાન અને દેશભક્તિ કોઇ પણ રીતે તેમના કરતાં ઉતરતાં નહોતાં, બલ્કે પશ્ચિમની પ્રજાની સરખામણીમાં આપણી પ્રજા તરિકેની ન્યૂનતાઓ કેટલી બધી અને કેટલી મોટી છે, તે ન સમજવાને લીધે તેમની લાગણીઓ પ્રમાણમાં વધારે જ્વલંત હતી અને દેશને ખાતર, નવીન વિચારો સમજવાને, રાજદ્વારી બાબતો ઉપાડી લેવાને. તેઓ તૈયાર હતા. પરંતુ કમનસીબે આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફ હતી—પ્રજા તરફ નહીં. તેઓ પ્રજાના દુ:ખો જાણતા હતા, તે દૂર કરાવવાને તેઓ આતુર હતા, અને તે માટે વખતો વખત સરકારને અરજી કરવા ચુકતા નહીં. પરંતુ તે અરજીઓથી કશું વળતું નહી અને પ્રજા દુ:ખમાં જ સબડતી રહેતી. એ સંજોગોમાં શું કરવું તે તેમને સુઝતું નહી. સાધારણ રીતે તેઓ પોતાના વિચાર—લાગણી દર્શાવી બેસી રહેતાં. કોઇ પણ રીતે સરકારને અન્યાયો દૂર કરવાની ફરજ પાડવા જેટલા પ્રજાના દુ:ખો તેમને સાલતાં નહી યા તો પ્રજાબળ વડે તેમ થઇ શકે એટલી તેમને પ્રજામાં શ્રદ્ધા જ નહોતી. પરંતુ આ બાબતોમાં પ્રજાનો વાંક કાઢી શકાય એમ નથી. અજ્ઞાન પ્રજા નેતા વગર શું કરી શકે? છતાં અસંગોપાત પ્રજાએ પોતાનો જુસ્સો બતાવી આપ્યો છે. બંગાળાના ભાગલા થયા પછી તે રદ કરાવવા તે માટે જે ચળવળ થઇ તે પ્રજાએ ઉત્સાહભેર ઉપાડી લીધી હતી અને અંતે નેતાઓને નમાવ્યો હતો. આપણી બાજુપર ખુદ મુંબઇમાં

વિષે શંકા કરવાને કારણ નહોતું. આજથી દસ વરસ ઉપર લો. તિલકને સજા થઇ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત **કેસરીના** વાંચનાર તથા સાંભળનાર મીલ મજુરો અને સાચા દેશભકતોના ઉપાસક મારકીટના કાપડીઆ-ઓએ હડતાળ પાડી પોતાના દેશાભિમાનનો સુંદર પુરાવો આપ્યો હતો. છતાં તેથી આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફથી પ્રજા તરફ વળી નહોતી આમ કહેવામાં કોઇ પણ જાતની અતિશયોક્તિ નથી; કારણ કે ત્યાર પછી પણ રાજદ્વારી ચળવળને અંગે જે કાંઇ કાર્ય થતું તેમાં પ્રજાને ભાગ લેતી કરવા બલ્કે પ્રજાને ભાગ લેવાની તક આપવા કંઇ પ્રયત્નો થયા નથી. આપણી રાજકીય પરિષદનું કાર્ય તો અંગ્રેજી ભાષા-માંજ થાય છે અને હજી હિંદી ભાષા આખા દેશને માટે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે સ્વીકારવામાં નથી આવી ત્યાં સુધી તેમ થાય એ સમજી શકાય છે. પરંતુ આપણી પ્રાંતિક પરિષદોના ભાષણો આજે પણ અંગ્રેજીમાંજ થાય છે એ અત્યન્ત શોચનીય છે. તે ઉપરાંત આપણી ચળવળને હરરોજ મદદ કરનાર છાપાઓમાં પણ અંગ્રેજીમાં લખાતાં છાપાંઓજ મહત્વના ગણાય છે. મુંબઇમાં **ક્રૉનિકલ**, મધ્યપ્રાંતમાં **લીડર**, બંગાળમાં **બંગાળી** અને **પત્રિકા** અને મદ્રાસમાં **હિન્દુ** અને **ન્યુ ઇન્ડીઆ** રાજદ્વારી બાબતોમાં પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરિકે ગણાય છે. પૂનાનું **કેસરી** તો એક અપવાદ રૂપજ છે. વળી પરિષદો અને છાપાંઓ સિવાયની ચળવળ મોટે ભાગે શહેરોમાંજ થતી અને તેમાં પણ અંગ્રેજી ભણેલા વકીલ બેરિસ્ટરોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા જોવામાં આવતા અને એ ચળવળને અંગે ભરાતી સભાઓમાં હાજરી આપનારાઓ પણ મોટે ભાગે અંગ્રેજી કેળ-વણી લેતા વિદ્યાર્થીઓજ હતા. આ સર્વે ઉપરથી એમ જણાય છે કે નેતાઓનો ઉદ્દેશ પ્રજાને તેમના હકો સમજાવવાનો, તેમના દુ:ખોનું તેમને ભાન કરાવવાનો અને તે હકો મેળવવા તથા તે દુ:ખો દૂર કરા-વવા એક થઇ સરકારની સામે લડવાનો નહોતો પરન્તુ માત્ર પ્રજાના હકો તથા દુ:ખો સરકારના ધ્યાનપર લાવી સરકારની પાસેથી મહેર-બાનીની રાહે ન્યાય મેળવવાનો હતો.

આજે દેશસ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. પરન્તુ તે માત્ર યૂરોપની લડા-ઇને લીધે ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિને લીધે જ નહીં. ખરૂં છે કે લડાઇ ...ર થયો છે, લોકોમાં નવો જુસ્સો આવ્યો છે

અને રાજકીય સુધારા માટે ભારે ચળવળ થઇ રહી છે. પરન્તુ એ ચળવળ આજે માત્ર અંગ્રેજી ભણેલાઓમાં નહીં પરન્તુ અંગ્રેજી નહી જાણનારા વેપારીઓ, મહેતાજીઓ, મજુર અને ખેડુતો, માત્ર શહેરમાંજ નહીં પરન્તુ નાના ગામડાંઓમાં પણ ચાલી રહી છે અને તે માટે દેશ **મહાત્મા ગાંધીજીને** આભારી છે. એમનું સાદું જીવન, દેશી ભાષાઓ માટેનો એમનો આગ્રહ, પ્રજા સમસ્ત માટેની એમની લાગણી તથા તેમનામાં એમની શ્રદ્ધા, એ સર્વથી રાજદ્વારી ચળવળને અંગે ઉભા થયેલા નવા પક્ષની નજર પ્રજા તરફ વળી છે. ખાસ કરીને ગયા માર્ચ મહીનામાં ગીરમીટીઆ મજુરો સંબન્ધી જે ચળવળ એમણે દેશના એક નાકાથી બીજા નાકા વેર ચલાવી હતી. જે રીતે એમણે દેશની તમામ પ્રજાને—શિક્ષિત અશિક્ષિત સ્ત્રી પુરૂષોને—તે બાબતમાં પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરવાને પ્રેરી હતી, અને એમના આ પ્રયાસને ટુંક વખતમાં જે ફત્તેહ મળી હતી, તેથી આજે પ્રજાબળ વડેજ સરકારને મહાત કરવાની કાર્ય-પદ્ધતિ જ સર્વત્ર અનુકરણીય થઇ પડી છે. રાજદ્વારી ચળવળને અંગે અમુક અંશે આપણી બાજુ પર એ પદ્ધતિ દક્ષિણમાં પ્રચલિત તો હતીજ; પરન્તુ તે આજે **મિસિસ બેસન્ટની** હોમરૂલ લીગને પણ પ્રિય થઇ પડી છે. એ સસ્થાના પ્રયાસને પરિણામે આજે મુંબઇમાં મારકેટ, માંડવી અને કોલાબાના ગુજરાતી વેપારી વર્ગ ચળવળમાં ભાગ લેતા થઇ ગયા છે એટલુંજ નહી પરન્તુ અસાધારણ ઉત્સાહ અને સ્વાર્થત્યાગથી એ ચળવળને મદદ કરી રહ્યા છે. તે ઉપરાંત આજે ગુજરાતમાં પણ ઠેક-ઠેકાણે માતૃભાષાદ્વારા આપણા હકો તથા ફરીઆદો સમ્બન્ધી જે ચળવળ ચાલી રહી છે અને જે કેટલેક અંશે ખેડુતવર્ગ તરફથી પણ ઉપાડી લેવામાં આવી છે તે પણ એ પ્રેરણાનેજ આભારી છે. આપણા પ્રાંતમાં રાજદ્વારી બાબતોમાં ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધી નજીવો ભાગ લેતા હતા પરન્તુ આજે ટુંક વખતમાં તે દક્ષિણીઓની બરોબરી કરી શકે બલ્કે તેમને ટક્કર પણ મારે એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે આપણી પ્રજા નિર્જીવ કે નિર્માલ્ય નથી. તેને પણ બીજી પ્રજાઓની માફક દેશને માટે લાગણી છે અને દેશના હિતને માટે, દેશના ગૌરવને માટે મહેનત કરવા ભોગ આપવા પણ તૈયાર છે. માત્ર નેતાઓની ન બચાવી શકાય એવી બેદરકારી કે અશ્રદ્ધાને લીધે જ તે વર્ષો સુધી મૃત-

પ્રાય જેવી પડી રહી હતી. પરન્તુ મહાત્મા ગાંધી જેવા સાચા દેશભક્ત અને નેતાની પ્રેરણાથી આજે તે સતેજ થઇ હિન્દનું ભવિષ્ય ટુંક વખતમાં ઉજ્વલ કરવાની આશા આપે છે.

દેશનો વેપારી, મજુર અને ખેડુત વર્ગ અત્યાર સુધી રાજદ્વારી ચળવળથી વિમુખ હતો તે આજે તેમાં ભાગ લેતો થયો છે અને તે માત્ર તેમની દેશભક્તિને લીધે જ. આજે આપણો દેશ પરાધીન છે, દુનિયામાં બીજી પ્રજાઓ જે હક્કો ભોગવે છે તે આપણી પ્રજાને મળ્યા નથી, તથા આપણને આપણા દેશમાં જ ઓશીઆળા થઇ રહેવુ પડે છે. એ વિચારથી દુભાઇને દેશની સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં પોતાનો ફાલો આપવા તેઓ બહાર પડ્યા છે અને તે અત્યન્ત સ્વાભાવિક છે. વળી તેઓ જાણે છે કે દેશમાં દારિદ્ય, દુકાળ, રોગ અને અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે પણ દૂર કરવાને રાજ્યતન્ત્ર પ્રજામતને આધીન થાય એ જરૂરનું છે. પરન્ત તે સાથે એ વર્ગોમાંના દરેકને પણ હાલના રાજ્યકારભારથી અનેક અન્યાયો, અનેક દુઃખો ખમવાં પડે છે એ સર્વે તેમની જાણમા આવે, તેમના હકોનુ તેમને ભાન થાય અને તે હક્કો મેળવવાને માટે હાલની ચળવળ કેટલી જરૂરની છે તે તેમને સમજાય તો તે ચળવળ તરફ તેઓ કેવળ દેશભક્તિથી જે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેને અનેરૂ બળ મળે. એ વિચારથી એ વર્ગોને હાલ ખમવા પડતા અન્યાયો તથા દુઃખો સમ્બન્ધી થોડીક હકીકત અત્ર આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

વેપારી વર્ગની ફરિયાદ.

આપણા દેશમાં અગ્રેજ ઉપરાત અનેક પરદેશી પેઢીઓ વેપાર ચલાવે છે, અને જ્યારે તેમને સર્વેત તેમના વેપાર માટે ખાસ સગવડ તથા લાભો મળે છે ત્યારે આપણા દેશી વેપારીઓને, તેમની ચામડીના વર્ણને લીધે કે પછી પરાધીન પ્રજા હોવાને લીધે અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. આ અન્યાયોથી સૌ કોઇ પોતાના અંગત અનુભવથી કે પછી વેપારીઓની કડવી વાતોથી માહીત તો હશેજ. છતાં નીચે આપવામાં આવેલી રૂપરેખાથી તે અન્યાયો કેટલાં અસહ્ય છે તે સમજાશે.

કાચો માલ મેળવવાના સમ્બન્ધમાં:—૧. ખાણ—ખનીજ પદાર્થોને માટે તપાસ કરાવવાને તથા ખાણો ખોદી તે બહાર કાઢવાને માટે પરવાનગી મેળવવામાં હિંદી વેપારીઓને અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે આને

તેના પુરાવામાં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે હિન્દુસ્તાનની ખાણોનો મોટો ભાગ હાલ યરોપિયનોને હાથ છે.

૨. **જંગલો:**—લાકડાં, છાલો કે હુન્નરઉદ્યોગને માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવા પદાર્થો સરકારી જંગલોમાંથી મેળવવાને માટેના પરવાના યરોપિયનો કરતાં દેશીઓનો લાગવગ કમી હોવાને લીધે દેશીઓને મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

૩. **કાચા માલની ખરીદી:**—દેશની અંદરના ભાગમાં કાચા માલની ખરીદીને માટે બેંકો, રેલ્વે અને ઘણીએક વાર સરકારી અમલદારો યરોપિયન પેઢીઓના માણસોને ખાસ મદદ આપે છે જ્યારે તેવી મદદ હિન્દીઓને મળતી નથી

મજુરો મેળવવાના સમ્બન્ધમાં:—ખેતી સિવાયના ઉદ્યોગોમાં યરોપિયનો જ સૌથી વધારે માણસોને રોકે છે. રેલ્વે, ખાણો, ચહા, કૉફી, ગળી વગેરેના ખેતરો અને કલકત્તાની જૂટ મીલો સઘળાં હાલ યરોપિયનોનાં જ હાથમાં છે. અને તેમને તેમના ઉદ્યોગોને માટે અસંખ્ય માણસોની જરૂર પડે છે; તે માણસો મેળવવામાં સરકાર તેમને ઘણી મદદ કરે છે. જ્યારે દેશી ઉદ્યોગોને માટે મજુરો મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીના સમ્બન્ધમાં સરકાર કશું કરતી નથી એવી આપણા વેપારીઓની ફરીઆદ છે. વળી મજુરોના લાભ સાચવવા માટે ઘડવામાં આવેલા કાયદા કાનુનોના અમલમાં પણ દેશી અને યરોપિયનોના ઉદ્યોગો વચ્ચે ભેદ થતો જણાવવામાં આવે છે.

વ્યવહાર (કમ્યુનિકેશન):—૧. પોસ્ટ અને તારખાતું:—પ્રજાને પૈસે ચાલતા પોસ્ટ અને તારખાતામાં પણ દેશી અને યરોપિયનો વચ્ચે ભેદ થતો જોવામાં આવે છે. વિલાયત તથા પરદેશના મેલના કાગળો વહેચવામાં અસાધારણ સભાળ લેવાય છે જ્યારે દેશની અન્દરની દેશી પેઢીઓના કાગળોના સંબંધમાં તેમ થતું નથી. આનો પુરાવો તો થોડાક વખત ઉપર મુબઇના પોસ્ટલ ખાતામાં પડેલી હડતાળને પ્રસંગે પ્રજાને મળ્યો હતો. એ ખાતામાં થઇ રહેલી અસાધારણ ગેરવ્યવસ્થા છતાં યૂરોપિયન પેઢીઓને તેમના કાગળો સાધારણ રીતે નિયમસર મળ્યા જતા હતા જ્યારે દેશી પેઢીઓને તેમની હુંડીઓ તથા અગત્યના કાગળો ગેરવલ્લે જવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી હતી.

૨. રેલ્વેઃ—માલ અને ઉતારૂઓના સંબંધમાં રેલ્વેનો કારભાર જે વર્ણભેદ કરે છે તેથી પ્રજાનું દિલ એટલું તો દુખાયું છે કે તે વિષે જાહેરમાં પણ ચર્ચા થઈ રહી છે. ઉતારૂઓના સંબંધમાં સૌ કોઈ જાણે છે કે જ્યારે ગમે તેવા સાધારણ ગોરાને ટ્રેનમાં જગ્યા મેળવી આપવાને માટે અમલદાર વર્ગ આતુર હોય છે ત્યારે શ્રીમંત પણ દેશી વેપારીની કોઈ દાદ ફરીઆદ લેતું નથી. અને છતાં રેલ્વેખાતાની નાણાંસંબંધી જવાબદારી હિંદી કર આપનારાઓનેજ માથે છે. માલ લઇ જવા લાવવાના સંબંધમાં રેલ્વેખાતાના દર દેશી ઉદ્યોગને નુકશાન કરે તથા પરદેશથી તૈયાર થઇ આવેલા માલને ઉત્તેજન આપે એવા છે. દાખલા તરિકે મધ્યપ્રાંતમાંથી કલકત્તા કે મુબઇ બંદરે અનાજ લઈ જવાના દર તેલ કે આટા કરતાં ઓછા છે. રેલ્વે કારભારનાં સંબંધમાં હિન્દી વેપારીઓની ફરીઆદ સાંભળવા વિલાયતના રેલ્વે કમીશનર્સ જેવા સ્વતન્ત્ર માણસોની સંસ્થા નથી અને તેથી તે સહેલાઇથી દૂર થાય એમ દેખાતું નથી.

ન્યાય અને લવાદનામાઃ—ન્યાયની અદાલતોમાં યુરોપીયન પેઢીઓના ચોપડાંઓને દેશીઓના કરતાં વધારે વજન આપવાનુ વલણ પડી ગયું છે અને તેથી યુરોપિયન અને દેશી વચ્ચેના કજીઆઓમાં ઘણીવાર દેશીઓને અન્યાય થાય છે. વેપાર સંબંધી ટંટાઓમાં કજીઆઓનો ફેસલો લવાદોથી થાય છે પરન્તુ આ લવાદોની નીમણુક તથા તેમનું કાર્ય તે ધંધાને લગતાં વેપારી મંડળોના નિયમ અનુસાર થાય છે. એ મંડળો મોટે ભાગે યુરોપિયનોના હાથમાં વર્ષો થયાં જઇ પડ્યાં છે અને તેમના કારભારથી દેશીઓને ઘણીવાર અન્યાય થાય છે એવું લોકોનું માનવું છે. મુંબઇના રૂના વેપારીઓના મંડળનો ઇતિહાસ આ બાબતમાં એક અગત્યના દાખલા સમાન છે.

ઇન્કમટેક્ષ, કસ્ટમ, એકસાઇઝ પૉર્ટ વગેરે ખાતાંઓમાં પણ દેશી વેપારીઓને યુરોપિયન વેપારીઓ જેટલી સગવડ મળતી નથી.

બેંકોઃ—બેંકોનો વહીવટ પણ દેશી વેપારીને થતા અન્યાયનો એક વધુ દાખલો છે. દેશની આયાત નિકાશની નાણાં સંબંધી વ્યવસ્થા એકસચેંજ બેંકો તરફથી થાય છે અને જો કે એ બેંકોમાં મોટે ભાગે દેશી નાણુંજ જમા થાય છે છતાં તેઓ તેમના યુરોપિયન ઘરાકોના હિત

વધારે વિશ્વાસ મુકે છે અને તેમને દેશીઓના કરતાં વધારે સગવડ કરી આપે છે. દાખલા તરિકે આયાત થતા માલના સમ્બન્ધમાં માત્ર ગણી ગાંઠીજ દેશી પેઢીઓને પૈસા પહેલેથી આપ્યા સિવાય કાગળીઆંઓ મળે છે જ્યારે બાકીના સર્વેને તો પૈસા પહેલેથી જ આપવા પડે છે, પરન્તુ સર્વે યરોપિયન વેપારીઓને આ સગવડ સહેલાઇથી મળે છે. પરદેશ જતા માલના વેપાર પણ આવીજ રીતે હિન્દીઓના હાથમાંથી પરદેશીઓના હાથમાં ઘસડાઇ જાય છે.

ઇલાકાની બેંકો:—ઇલાકાની બેંકો સરકારી નાણાંનો મફત ઉપયોગ કરે છે છતા મુંબઇ સિવાય બીજે કોઇ પણ ઠેકાણે એ બેંકોના ડિરેકટર તરિકે હિન્દીને નીમવામાં આવતો નથી. એ બેંકોમાં પણ દેશી નાણું જ જમા થાય છે છતા દેશીઓને મળતા લાભો યરોપિયનના પ્રમાણમાં નજીવા છે.

મ્યુનિસિપાલીટી, રેલ્વે, સ્ટોર્સ અને લશ્કરીખાતું વગેરે સંબન્ધીના કોન્ટાકટો:—મ્યુનિસિપાલીટી તથા લશ્કરીખાતાંને માલ પુરો પાડવાના કોન્ટ્રાકટો બને ત્યાં સુધી યરોપિયનોનેજ આપવામાં આવે છે. અને યરોપિયન ન હોય ત્યાર જ દેશી વેપારીને તેનો લાભ મળે છે.

એલચી ખાતું:—એ ખાતુ વિલાયતની બૉર્ડ ઑફ ટ્રેડના હાથમા છે અને એમા હિન્દી સરકારનો કઇ પણ અવાજ નથી. એ ખાતાને અંગે પરદેશમા નીમાયેલા માણસો હિન્દી હોતા નથી એટલુ જ નહી પરન્તુ હિન્દના લાભના બચાવને માટે કામ પણ લાગતા નથી. દાખલા તરિકે જાપાનમાં જાપાનીસો જોડે વેપારસબન્ધી ટટો થતાં હિન્દીને સરકાર તરફથી કઇ પણ મદદ મળતી નથી. હિન્દીવાનો કેટલા નિરાધાર અને પરાધીન છે તે તો તેમના દુનિયા સાથેના વેપારસંબન્ધમાં જણાઈ આવે છે.

વેપાર સમ્બન્ધી રાજનીતિ:—સરકારની ખુલા દરવાજાની વેપાર સંબન્ધી રાજનીતિથી હિન્દના વેપાર તથા વેપારીઓને ઘણું ખમવું પડયું છે એ સૌ કોઇ જાણે છે. બ્રિટનના સંસ્થાનો વેપાર ઉદ્યોગની બાબતમાં તેમને અનુકૂળ પડતી રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરે છે જ્યારે માત્ર હિન્દમાંજ વિલાયત પોતાને માફક આવતી રાજનીતિનો અમલ કરે છે. લૈંનકેશાયરના રૂના ઉદ્યોગના લાભાર્થે હિન્દુસ્થાનમાં નંખાયેલી રૂની જકા-

નથી આપણને ઘણું ખમવું પડયું છે. આજે જો કે તે દૂર કરવામાં આવી છે છતાં તેથી થયેલો અન્યાય ભૂલાય એમ નથી. વળી એજ વેપારસંબન્ધી રાજનીતિથી આપણા દેશમાં ખાંડના ઉદ્યોગનો પણ નાશ થયો છે. પરદેશી સરકારની હરિફાઇથી દેશના કારખાનાં નાશ ન પામે તે માટે પરદેશી સાકર ઉપર જકાત નંખાઇ નથી એટલુંજ નહીં પરન્તુ એ ઉદ્યાગને માટે વેપારીઓને જમીન વગેરે સંબન્ધી જે મદદ મળવી જોઇએ તે મળી નથી. બ્રિટીશ સરકાર માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે વેપાર રોજગાર કે હુન્નર ઉદ્યોગની બાબતમાં વચ્ચે પડવા માંગતી નથી પરન્તુ તે સર્વાશે સત્ય નથી. તે આજે કોલસાની ખાણો, લોખંડના કારખાનાંઓ, રેલ્વે, વગેરે લઇ લે છે. તે રંગના કારખાનાને આજે મુડી પુરી પાડે છે. અને ખુદ હિન્દમાં પણ બ્રિટીશ કોટન ગ્રોઇંગ અસોસિએશનને લાંબા તારનું રૂ ઉગાડવાને અનેક સગવડો કરી આપે છે. એટલે સાધારણ રીતે ગોરી પ્રજાના લાભ માટે સરકાર પોતાની કહેવાતી વેપારી રાજ્યનીતિમાં ફાવે તેમ ફેરફાર કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરન્તુ આ બાબતમાં તો રુની જકાત વગેરે સંબન્ધી ચાલેલી ચળવળથી પ્રજામત સારીરીતે કેળવાયલો છે અને તેથી જ વેપારસંબન્ધી રાજનીતિ પ્રજામતને આધીન રહે એમ તે ઇચ્છે છે.

કરંસી પોલીસી:—સરકારની કરંસી અને એકસચેંજ પોલીસીથી વેપારી વર્ગને જે ખમવું પડે છે તે લંબાણથી આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

૧. વટાવનો દર—એકસચેંજ રેઇટ સ્થાયી રાખવાને માટે ખાસ કાળજી રખાય છે અને તે માટે યોજાયેલા ઉપાયોથી દેશમાં ભાવતાલ ઉપર ગમે તેવી માઠી અસર થાય તોપણ પરદેશી વેપારીઓના લાભમાં એકસચેંજમાં ઝાઝો ફેરફાર થવા દેવામાં આવતો નથી.

૨. પરદેશી વેપારીઓની સગવડને માટે કાઉન્સિલ બીલો છૂટથી વેચવામાં આવ્યાં છેઅને તેથી હિન્દી તીજોરીને નુકશાન ખમવું પડયું છે. અને તે પ્રમાણમાં હિન્દમાં સોનું આવતું અટકયું છે.

૩. ચીન સાથેજ વેપાર કરતાં વેપારીઓને નુકશાન થવા છતાં ચાંદી ઉપર ભારે જકાત નંખાઈ છે.

૪. હિન્દી સરકારના વગર કારણે વિલાયતમાં રાખવામાં આવતાં નાણાં એકસચેંજ બેંકોને તથા બ્રિટીશ વેપારીઓને સસ્તે દરે આપવામાં આવે છે. જ્યારે હિન્દનું નાણાં બજાર નાણાંની તગીને લીધે હમેશાં અગવડ ભોગવતુ રહે છે.

૫. ચાંદીના ભાવો વધવાથી સરકારને એકસચેંજનો દર વધારવો પડયો છે અને તેથી હિન્દના નિકાશને વગર કારણે ભારે ધોકો પહોંચ્યો છે.

ટુંકમાં સરકારની નાણાં સંબંધી રાજ્યનીતિ ટંગધડા વગરની છે અને તેથી દેશને ઘણું ખમવું પડયું છે.

મજુરોના દુઃખો.

મજુરોની સ્થિતિ માટે કેવળ સરકારનોજ વાંક કાઢી શકાય એમ નથી કારણ કે આપણા દેશના શ્રીમંતો કે જેમના કારખાના વગેરેમાં જે સેંકડો મજુરો કામ કરે છે તેમને પણ અનેક દુઃખો ખમવાં પડે છે અને તે દુઃખો દૂર કરવા માટે તેમના તરફથી કંઇ પણ પ્રયત્ન થતા નથી. છતાં કેટલેક અંશે તે સ્થિતિ આપણા રાજ્યતન્ત્રને પણ આભારી છે એમ કહી શકાય. બીજા સુધરેલા દેશોમાં સરકાર ગરીબ અને નિરાધાર મજુરોની સ્થિતિ અસહ્ય થતી અટકાવવા અનેક ધારાઓ બાંધે છે, તથા ખાસ અમલદારો નીમી તે ધારાઓનો અમલ થાય છે કે નહિ તે વિષે અસાધારણ ચોકસી રાખે છે. પરન્તુ આ દેશની સરકાર એ બાબતમાં પ્રમાણમાં બેદરકાર છે. આનું એક કારણ તો એ કહેવાય છે કે હાલ દેશમાં કામ કરતાં મજુરો મોટે ભાગે યુરોપિયન પ્રજાના હાથ નીચેજ છે. રેલ્વેના કારખાનાંઓ, બંગાળની જૂટ મીલો, કોલસા વગેરેની ખાણો, ચાહ, કૉફી, ગળી વગેરેના બગીચાઓ, યુરોપિયન માલીકીના અથવા તો યુરોપિયન ઉપરીના હાથ નીચે હોય છે અને તેમના તરફથી કંગાળ કાળા મજુર ઉપર થતા જુલમ તરફ અધિકારીઓનું ધ્યાન કયાંથી ખેંચાય ? આ કથન કદાચ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે પરન્તુ તે સત્યથી વેગળું નથી. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે બંગાળના જમીનદારોના જુલમમાંથી ખેડુત વર્ગને બચાવવાને સરકાર ટેનન્સી એકટ ઘડવા અચકાઈ ન હોતી તેમજ લેંકેશાયરના મીલવાળાઓના પોકારને માન આપી તેમની હરિફાઇ કરતી મુંબઇની મીલોના મજુરો વધારે કલાક કામ ન કરે તે માટે ફેકટરી એકટ ઘડવાની તેણે જરૂર જોઇ હતી પરન્તુ આસામના ચાહના બગી-

ચાઓ કે બિહારનાં ગળીના ખેતરોમાં મજુરો અને ખેડુતો ઉપર થતા જુલમને માટે તેને કંઇ પણ પગલાં લેવાની જરૂર જણાઇ નહોતી અને મહાત્મા ગાંધીએ બિહારમાં તપાસ શરુ કરી ત્યારે પણ તેમની સાથે મળીને કામ કરવાને બદલે ઉલટું તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢવાની વૃત્તિ થઇ આવી હતી. આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે અધિકારી વર્ગ જો કે પોતાને ગરીબ પ્રજાના બેલી તરીકે ઓળખાવે છે છતાં તેમને તેના સુખદુઃખ માટે સહેજ પણ ચિંતા હોય એમ જણાતું નથી.

જો દેશમાં અધિકારીઓને તેમની આંખ આગળ વસતા મજુરોની સ્થિતિ સંબન્ધી કાળજી ન હોય તો પછી દૂર દેશ જતા હિન્દી મજુરોની સ્થિતિ સંબન્ધી તેઓ બેદરકાર રહે એમાં નવાઇ શી? બ્રિટીશ સંસ્થાનોને તેમની ખાણો, ખેતરો કે બગીચાઓ માટે જોઇતા મજુરો હિન્દમાંથી ગમે તેમ એકઠા કરી મોકલી આપ્યા પછી, ત્યાં તેમના શા હાલ થાય છે તે જોવાની જરૂર શી? અને એ બાબતથી તો ખુદ હિન્દી પ્રજા પણ વરસો સુધી અજાણ હતી. પરન્તુ જ્યારથી **મહાત્મા ગાંધીજીએ** પરદેશમાં વસેલા હિન્દીઓના હકો માટે લડત ચલાવી, કરારનામાથી પરદેશ મજુરો મોકલવાની પદ્ધતિની બદીઓ તરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેચ્યું, ત્યારથી હિન્દી પ્રજા પોતાના પરદેશ જતા કે પરદેશમાં વસેલા ભાઇઓને માટે પોકાર ઉઠાવી રહી છે અને એ પોકારની સરકારપર અસર પણ થવા પામી છે. છતાં સરકારને મજુરોના સુખદુઃખ કરતાં સંસ્થાનોના વેપાર ઉદ્યોગ માટે વધારે કાળજી છે એમ કહેતાં અમે અચકાતા નથી, કારણ કે ફીજી ટાપુમાં હિન્દી મજુરો મોકલવાનું બન્ધ થયા પછી પણ તે નવીન પદ્ધતિસર ફરીથી સંસ્થાનોમાં મજુરો મોકલવાની ઇચ્છા રાખે છે.

આ વિવેચનથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે સરકાર મજુરોને દુઃખી જોવા ઇચ્છે છે પરન્તુ માત્ર એટલું જ કે હિન્દી સરકાર બીજા દેશોની સરકારની માફક મજુરોના હિતને માટે કાળજી ધરાવતી નથી એટલે ગોરા અને કાળા શ્રીમંતો મજુરોને ફાવે તેમ રગડે છે અને તેમાં પણ ગોરાઓ પોતાના વર્ણ તથા સત્તાના પ્રભાવને લીધે વધારે છૂટ લઇ શકે છે. જો સરકાર પ્રજામતને આધીન હોય અને પ્રજામાં અમે શ્રીમન્ત અને ગરીબો સર્વેનો સમાવેશ કરીએ છીએ તો મજુરો ઉપર જુલમ ન થાય તથા તેમની પાસેથી યોગ્ય શરતેજ કામ લઇ શકાય એવા કાય-

દાઓ ઘડાય અને એ કાયદાઓનો સંતોષકારક રીતે અમલ થાય તે માટે પણ ચોકસી રખાય.

ખેડુતોનાં દુઃખો.

ખેડુતોનાં દુઃખો વેપારીઓને ખમવી પડતી મુશ્કેલીઓ કે મજુરો ઉપર થતા જુલમ કરતાં વધારે અગત્યનાં છે અને તે એટલાજ માટે કે આપણા દેશની પ્રજાના એંશી ટકા જેટલો ભાગ ખેડુતોનાજ બનેલો છે.

ખેડુત એજ દેશની પ્રજા છે અને જો આપણે દેશની આબાદી દેશની ઉન્નતિ ઈચ્છતા હોઇએ તો તે આપણા ખેડુતોને દારિદ્રયમાંથી બહાર લાવીને તેમને સુખી અને સબળ બનાવીનેજ સાધી શકીશું. પરન્તુ એ સાધ્ય આજે તો ઘણું દૂર લાગે છે. ખેડુતોની હાલની સ્થિતિ અત્યન્ત શોકજનક છે આપણા દેશના ખેડુત અસહ્ય બોજા નીચે દબાઇ ગયેલો છે.

(૧) પ્રથમ તો તેના ઉપર મહેસુલનો બોજો અત્યન્ત ભારી છે તેની ઉપજના પ્રમાણમાં તેની પાસેથી લેવાતો કર બીજા કોઇ પણ દેશના કરતાં વધારે છે. સ્વ. ગોખલેએ એમના એક બજેટના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે વિલાયતને માટે એ પ્રમાણ ૮.૩, ફ્રાન્સને માટે ૪.૮, જર્મની ૩.૦, ઑસ્ટ્રીઆ ૪.૯. બેલ્જીઅમ ૨.૮,ત્યારે હિન્દને માટે તે મોટે ભાગે ૧૫ થી ૨૦ જેટલુ હતુ.

(૨) મહેસુલના બોજા ઉપરાંત એમણે જે બીજી વાત જણાવી હતી તે એ હતી કે હિન્દમાં ખેડૂત પાસે મુડી નથી, તેની આંટ પણ અત્યન્ત નજીવી છે, અને તેથી તે તેની જમીનમાંથી જોઇએ તેટલુ ઉપજાવી શકતો નથી. તેની જમીનની ઉપજ દિવસે દિવસે ઘટતીજ જાય છે, તે દર એકરે માત્ર આઠ કે નવજ બુશલ છે એટલે કે દુનિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં તે સાથી ઓછી છે

(૩) જંગલોના કેટલાક મોટા ભાગ સરકારી રાજ્યનીતિ અનુસાર બન્ધ કરેલા હોવાથી ઢોરો ચરાવવાની અસહ્ય મુશ્કેલીઓ પડતી જાય છે તે તરફ અમલદારોનું ધ્યાન ખેંચાયા છતાં તેનું નિવારણ કરવામાં આવતું નથી.

(૪) તે ઉપરાંત તેમની મજુરી—તેમની ખેતીના પરિણામનો આધાર વરસાદ ઉપર રહેલો છે. અને વરસાદ વખતસર જોઇતા પ્રમાણમાં ન આવતાં તેની મહેનત વ્યર્થ જાય છે; અને વગર દોષે તે તથા તેનું કુટુંબ

દુકાળનો ભોગ થઈ પડે છે. આ દુઃખમાંથી ખેડુતોને બચાવવાને માટે નહેરો અને કુવાઓની સર્વત્ર વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. પરન્તુ તે માટે હાલનું રાજ્યતન્ત્ર પુરતા પૈસા ખરચતુ નથી. આ સમ્બન્ધમાં **પટેલ બન્ધુના** તંત્રીના ગયા અંકની ટીકા તરફ અમે વાંચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે કેઃ—

" કુદરતનાં તત્વોને પોતાને આધીન કરી તેની પાસે માણસ જાતની સેવા કરાવવાના આ જમાનામાં પણ હિન્દનો ખેડુત કુદરત ઉપર જ આધાર રાખતો વરસાદની ફાટે ડોળે વાટ જોતો બેસી રહે છે. દર ત્રીજે ચોથે વર્ષે દુષ્ટ દુકાળ ડોળા ધુરકાવતો દેખા દે છે અને હજારો ઢોરઢાંક અને માણસોનો પ્રાણનો બલિ લે છે. તેનાથી બચવાને નહેરો અને જળાશયોની જાળ દેશમાં પથરાઇ ગઇ હોય તો કેટલા અનર્થો ઓછા થાય ? કાઠિયાવાડનું ગોંડલ જેવુ ૧૨ લાખની મહેસુલની ઉપજવાળું નાનકડુ રાજ્ય પોતાના ખેડુતો માટે કુદરની ખાસ અનુકૂળતા સિવાયના પ્રદેશમાં પાણીનાં ગંજાવર બાંધકામ અને નહેરો પાછળ તેર લાખ રૂપિયા ખરચી શકે અને પરિણામે છપ્પનના ભયંકર દુકાળ વખતે પણ રાજ્ય તરફથી ખેડુતો એક પાઈની પણ તકાવી લેવા ના પાડે એવી સ્થિતિમાં તેમને મુકી શકે, જ્યારે મોટી નદીઓની અનુકૂળતા અને કરોડોની મહેસુલનાં સાધનવાળા આપણે કુદરતની દયા ઉપર જ જીવીએ ! "

(૫) હજી આ દુઃખો જાણે ઓછાં હોય તેમ તેને માથે લેણદારોની ધમકીઓ અને જુલમ ઝઝુમતા હોય છે. હિન્દી ખેડુત જન્મથીજ દેવાદાર હોય છે અને તે તે દેવું ચુકવી શકતો નથી એટલુ જ નહી પરન્તુ તે દિવસે દિવસે વધતુંજ જાય છે

(૬) ખરેખર **પટેલ બન્ધુના** તંત્રી કહે છે તેમ ખેડુતોના દુઃખોનો પાર નથી અને માત્ર તેના વર્ણનથી સુખી જીવોને તેનો ખ્યાલ આવે એમ નથી. બીજા બધા દેશોના પ્રમાણમાં આ દેશની સરકારની આવકનો મોટો ભાગ ખેડુતો પાસેથી મેળવાયલો હોય છે છતાં સરકારની વ્યવસ્થા, હોંશિયારી કે કાબેલિયતનો લાભ ખેડુતને મળતો નથી. પ્રજાના બીજા ભાગને માટે સરકારી નાણું છુટથી ખરચાય છે ત્યારે ખેડુતોને ભયંકર દુકાળમાંથી બચાવવાને પુરતા પ્રમાણમાં નહેરો અને તળાવો બન્ધાવવાને નાણું મળતાં નથી; વળી શહેરીઓ, શ્રીમન્તોને માટે સુંદર રસ્તાઓ

અન્યાય છે; વેપારને માટે, રેલ્વે માટે લાખો રૂપીઆ ખરચાય છે પરન્તુ ખેડુતોના વ્યવહારને માટે રસ્તાની જરૂર જણાતી નથી. તેમને તેથી ખમવી પડતી હાડમારીનો ખ્યાલ તો **પટેલ બન્ધુમાંથી** લીધેલા નીચેના ઉતારા પરથી આવે છે.

"આપણા રસ્તાઓ જુઓ! રેલ્વે અને મોટરગાડી દોડાવવા કરોડો રૂપીઆના ખર્ચે ચપટી ધૂળ પણ ન મળે એવા રસ્તા બાંધવાના આ જમાનામાં આ દેશના ભીતરમાં પેસીને જુઓ, તો માલમ પડશે કે હિન્દની ૨૫ કરોડ ગામડાની પ્રજાના ઉપયોગ માટેના રસ્તાઓની કેવી દુર્દશા છે! ચોમાસું આવે એટલે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં લગભગ દરેક ગામોનો વ્યવહાર બન્ધ! એકબીજા ગામ સાથેનો વ્યવહાર ફરજીઆત તોડવોજ પડે. ગાડાં ચાલવાની વાત તો દૂર રહી પણ પગે ચાલીને પણ ઘણે ઠેકાણે જવું અશક્યજ થઇ પડે, કારણ કે નદી, નાળાં કે ખાડી કોતરો છલાછલ ભરાયલાં હોય અને તેના ઉપર હજારે ૯૯૯ દાખલામાં પૂલ જેવું કશું હોતુંજ નથી. ચોમાસામાં આપણું દરેક ગામ કાદવકીચડના મહાસાગરમાં ઉભેલા બેટ જેવુંજ થઇ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ આપણને ઘુંટણ જેટલો કાદવ પોંદીને અને છાતીસમા પાણીના વહેળીઆં ઉતરીને વાવણી વગેરેની તક સાચવવા જવુંજ પડે છે. આ દુઃખોનો ખ્યાલ શહેરોમાં વસનારાઓ કે કોરી મોસમમાં ગામડે ફરવા નીકળતા અમલદાર સાહેબોને ક્યાંથી આવી શકે? શું ખેડુતોનાં શરીર એવાં વજ્રસમાન ઘડયાં હશે કે તેને દરેક ગામની આસપાસ વિંટળાઇ વળેલાં ગંધાતા પાણીનાં ખાબોચીઆંની હવાથી મેલેરીઆ લાગુ ન પડી શકે. ઘુંટણભર કાદવ પાણીમાં જતાં તેને કાંટા કાંકરા વાગે નહિ કે શરદી પણ ન થાય? હિન્દમાં મેલેરીઆના તાવથી થતા સંખ્યાબન્ધ મરણો બતાવે છે કે આ બધું બીજાં મનુષ્યોની પેઠે તેમને પણ અસર કરી શકે છે."

(૭) અને એથી પણ વધારે મોટું એમનું દુઃખ તો અધિકારી વર્ગને માટે કરવી પડતી ગુલામી—વેઠ છે. એમના દુઃખોથી પ્રજા અજ્ઞાન નથી અને તેની લાગણીના પ્રમાણમાં તે એ દુઃખો દૂર કરાવવા પોકાર કરી રહી પરન્તુ રાજ્યસત્તા પ્રજાના ચુંટાયલા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવે ત્યાંસુધી તેમની સ્થિતિમાં સંતોષકારક સુધારો થાય એમ જણાતું નથી.

શિક્ષિત વર્ગમાં જન્મ પામેલી સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હાલ જોડાએલા વેપારી, ખેડુત અને મજૂર વર્ગોને ખમવાં પડતાં અન્યાયો કે દુઃખોની આ કાંઇ સંપૂર્ણ યાદી નથી. તેવી યાદી તો એ દુઃખોના અનુભવવાળા એ વર્ગનાજ સભ્યો આપી શકે, પરન્તુ આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હાલના રાજ્યતંત્રથી માત્ર અશિક્ષિત વર્ગનેજ ખમવું પડતું નથી પરન્તુ પ્રજાના બધા અંગોને અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે એ રાજ્યતન્ત્ર બીજા સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ તેમને આધીન નથી. સ્વરાજ્યની ચળવળ દેશનું રાજ્યતન્ત્ર પ્રજાનું હિત સાચવતું, પ્રજા મતનેજ માન આપતું થાય તે માટે છે અને હાલની વ્યવસ્થાથી પીડાતા સર્વે પ્રજાજનોને તે વાત સમજાવવામાં આવે, તો તેઓ એ ચળવળમાં ઉત્સાહભેર ભાગ લેતા થાય એમાં સ્હેજ પણ શંકા નથી.

Printed by G. N. Kulkarni at his Karnatak Press, 434, Thakurdwar Bo[illegible]
and Published by S.G. Banker, M.A., 251 H[illegible]